

AZƏRBAYCANDA ETNOQRAFIYA ELMİNİN İLKİN SƏNƏD-İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİ

Yasəmən Feyzulla qızı Sadıqova

*AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
M.F.Axundov adına Milli kitabxana, böyük bibliograf*

Первичные источники информации по этнографии Азербайджана

Резюме: В статье исследованы первичные источники информации по этнографии Азербайджана в период с античных времен до 20-х годов XX века, а также определены позиции этих источников в поток этнографических документов.

The initial information sources of Azerbaijan ethnography science

Abstract: In the thesis had been studied the initial documents of Azerbaijan ethnography science for the periods from ancient times till the first half of the twentieth century and was investigated the characteristic features information sources.

Açar sözlər: Azərbaycan etnoqrafiyası, etnoqrafik mənbələr, maddi-mənəvi mədəniyyət, ilkin informasiya mənbələri.

Ключевые слова: Этнография Азербайджана, этнографические источники, материальная и духовная культура, первичные информационные источники.

Keywords: Ethnography of Azerbaijan, ethnographic sources, the initial information sources, the material and spiritual culture.

Giriş

Azərbaycan etnoqrafik cəhətdən dünyanın ən maraqlı və cəlbedici ölkələrindən biridir. Ölkəmizin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, mülayim iqlimə, zəngin təbii sərvətlərə malik olması hələ lap qədim zamanlardan insanların burada məskunlaşmasının əsas səbəbi olmuşdur. Burada yaşayan əhalinin əsrlər boyu zəngin mədəni-mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat məişəti, ailə-nigah münasibətləri, adət-ənənələri formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, xalqların bir xalq kimi öyrənilməsi ilə etnoqrafiya elmi məşğul olur. Zəngin maddi-mənəvi dəyərlərə malik Azərbaycan xalqının etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə XIX əsr II yarısından başlanılmışdır. İstər çar Rusiyası dövründə, istər sovetlər dönməndə, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycanın etnoqrafiyasının öyrənilməsinə xüsusi yanaşılmış, bu sahə müxtəlif maraq və aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Lakin aparılan bütün tədqiqatlar Azərbaycanda etnoqrafiya elminin sənəd-informasiya kütləsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Məsələnin qoyuluşu

Müstəqillik illərində Azərbaycanda maddi-mədəniyyətin qorunması, öyrənilməsi sahəsində bir sıra mühüm addımlar atıldı. Respublika prezidenti tərəfindən Azərbaycanda etnoqrafiya elminin inkişafını dəstəkləyən

sərəncamlar imzalandı [1, 2].Artıq tədqiqatlar Azərbaycan dövlətçiliyi maraqlarına əsaslanaraq aparılmağa başlandı. Bu baxımdan bu gün Azərbaycan etnoqrafiyasının hərtərəfli tədqiqi, o cümlədən bu elmin informasiya təminatının araşdırılması aktualıq kəsb edir. Azərbaycan etnoqrafiyasının sənəd-informasiya mənbələri ümumilikdə tədqiq olunmamış bir sahədir. Lakin ayrı-ayrı dövrləri tədqiq edən tarixçi-etnoqraf alimlərin tədqiqatlarında müəyyən dərəcədə işıqlandırılmışdır [5, 16].

Elmin sənəd-informasiya kütləsinin formalaşmasında əsas yeri ilkin-sənəd informasiya mənbələri tutur. Azərbaycanda etnoqrafiya elminin tarixi inkişaf yoluna nəzər saldıqda bu elmin XX əsrin əvvəlləri hesab olunur. Lakin Azərbaycan xalqının yaşayış tərzini, maddi-mənəvi mədəniyyəti haqqında məlumatları hələ 15 minillik tarixə malik olan qayaüstü təsvirlərdən əldə etmək olur. Azərbaycan Respublikası ərazisində qayaüstü təsvirlər Qobustan, Gəmiqaya (Naxçıvan), Kəlbəcər və Abşeron ərazisində qeydə alınıb. Mövzünü və süjeti zəngin olan qayaüstü təsvirlərdə: Qobustanın qaya təsvirlərində vəhşi öküzlərin tələyə salınması, şahinlə ov, Abşeronun qaya təsvirlərində ox və kamanla maralın ovlanması, itlərin ov heyvanına hücumu, Gəmiqaya təsvirlərində kəməndlə ov və s. səhnələr diqqəti cəlb edir. Əkinçilik təsərrüfatının müxtəlif proseslərinin əks olunduğu səhnələr əsasən Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində qeydə alınmışdır. Bu təsvirlərdə çiyində toxa tutmuş insanları, öküzə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi prosesini müşahidə etmək mümkündür. Qayaüstü təsvirlərdə az sayda quş rəsmlərinə rast gəlinir. Bəzən sxematik, bəzən də real üslubda verilmiş quş təsvirləri də müəyyən mifik məzmun ifadə edir. Türk xalqlarının inanclarına görə quş göy aləminin təmsilçisi kimi insanların ruhlarını bədən qüvvələrindən qoruyur. Astral işarələr isə göy cisimlərinə sitayişlə bağlıdır. Qayaüstü təsvirlər əجدadlarımızın yaşayış tərzini, adət və inancları haqqında məlumat verən ən ilk mənbələrdir.

Daha sonralar yazılı və şifahi mənbələr meydana gəlmişdir. Azərbaycan etnoqrafiyasına dair məlumatlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, antik dövrün müəlliflərinin, daha sonra orta əsr ərəb, rus, türk, azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Tarixi dövrləri nəzərə almaqla Azərbaycan etnoqrafiyasının ilkin sənəd informasiya mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- *Antik dövr müəlliflərinin Azərbaycan haqqında məlumatlar verən mənbələri;*
- *Xalq tərəfindən yaradılan dastanlar və orta əsr Azərbaycan, ərəb, rus, Avropa, türk, müəlliflərinin əsərləri;*
- *XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının daha çox imperialist maraqları baxımından bölgənin araşdırmasının nəticələri ilə bağlı mənbələr;*

- *Sovet dövrünün ilk illərində: etnoqrafik tədqiqatların sistemli şəkildə aparılması və Azərbaycanda etnoqrafiya elminin yarandığı zaman meydana gələn mənbələr.*

Antik müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar: lullu, kuti, hurri, turukki, uti, alban, kaspı, sak, skif və başqaları haqqında onların təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında məlumata rast gəlirik. Antik mənbələrdən biri yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabonun 17 kitabdan ibarət “Coğrafiya” əsəridir[20].Azərbaycanın qədim dövlətləri: Albaniya və Atropatenanın tarixi, coğrafi şəraiti və etnoqrafiyası haqqında məlumatlar əsərin XI kitabında toplanmışdır. Kitabda albanların maldarlığa meylliliyindən, əkinçilik, üzümçülük ənənələrindən, dini etiqadlarından və qurbanvermə adətlərindən bəhs olunur. Tarixin atası sayılan Herodot (e.ə.V əsr) antik dövrdə Azərbaycanda yaşamış xalqların yaşayış tərzini, məişəti haqqında ən dolğun məlumat verən müəlliflərdəndir [8]. Digər antik müəllif Klavdiy Elian heyvanlar haqqında olan əsərində Azərbaycan ərazisində mövcud olan heyvanlar, o cümlədən ev heyvanları və onların saxlanması haqqında məlumat verir. O, kaspilərin balıq yağından müxtəlif məqsədlər üçün necə istifadə etdiyindən yazır. Pomponi Mela da “Yerin təsviri” əsərində burada yaşayan etnik qrupların yaşayış tərzini təsvir etmişdir.

Azərbaycan tarixinin etnoqrafik cəhətdən az tədqiq olunan orta əsrlər dövrü mənbələrini əsas etibarilə iki hissəyə ayırmaq olar. İlk növbədə bura şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan xalq dastanları daxildir. Dastanlar hər bir xalqın taleyində, tarixində, ədəbiyyat və mədəniyyətində müstəsna rol oynayır. Azərbaycan xalqının dastan yaradıcılığı çox zəngindir və biz o dastanların hər birində öz tariximizin, mədəniyyətimizin bir hissəsini görürük. Etnoqrafik materiallarla zəngin olan bu mənbələrin xalqın tarixi və mədəniyyətinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsindəki rolunu tədqiqatçılar yüksək qiymətləndirir [6, 10].Azərbaycan dastanlarının yaranmasının qədim dövrlərə gedib çıxdığı vurğulansa da, folklorşünas alim M.H.Təhmasib öz kitabında orta əsrləri Azərbaycan dastançılığının məhsuldar dövrü hesab edir [9; s.21].Bu baxımdan etnoqrafik cəhətdən az tədqiq olunan orta əsrlər dövrünün öyrənilməsində dastanlar ilkin mənbələr hesab edilə bilər.

Dünya mədəniyyət xəzinəsində xüsusi yer tutan və Azərbaycan xalqına dair bir çox adət-ənənələri özündə qoruyan “Kitabi Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanı müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. İki yüz ilə yaxın tədqiq və nəşr tarixi olan bu dastan ilk öncə Azərbaycan xalqının etnogenezisi, oğuz türkü olan azərbaycanlıların həm maldarlıq, həm də əkinçilik adətləri, dini baxışları, ailə məişətinin xarakterik xüsusiyyətləri, yaşayış məskənləri və maddi-mədəniyyətin digər ünsürlərini tədqiq etməkdə mühüm mənbə rolunu oynamış və aktuallığını itirməmişdir. Bu gün də “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsində bir mənbə olaraq tədqiq edilməkdədir [6].

Azərbaycan etnoqrafiyasının orta əsr dövrünün öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu məhəbbət dastanları təşkil edir. "Qurbani", "Abbas və Gülgəz", "Aşıq Qərib", "Tahir və Zöhrə", "Şah İsmayıl", "Qul Mahmud" dastanları ən məşhur məhəbbət dastanlarımızdır. Xalqın təsərrüfat məişəti: əkinçilik, heyvandarlıq, ov üsulları və ov adətləri, maddi mədəniyyəti: yaşayış məskənləri və evlərin əsas tip və formaları, geyim və bəzək əşyaları, yemək və içkilərin hazırlanması, xalq nəqliyyat vasitələri, ailə məişəti sahəsində: ailə və nigah formaları, toy və dəfn adətləri, xalq musiqisi, xalq təbabəti, qonaqpərvərlik kimi etnoqrafik ünsürlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan məhəbbət dastanları da bir etnoqrafik mənbə kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır[10].

Azərbaycan etnoqrafiyasına dair məlumatlar verən orta əsr ərəb və fars mənbələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bəlazurinin "Fütuh əl Buldan", IX əsrin müəllifi İbn Vazeh Yəqubinin "Tarix əl Yəqubi", Təbərinin "Tarixə-Təbəri", İbn əl Əsirin "Əl-Kamil fit Tarix", Məsudinin "Əl-Tərbiyh və əl-Əşaf", Həməzə-İsfahaninin "Tarixə Məlük əl-Ərz və əl-Ənbiya", Estəxtinin "Məsalik və Məmalik", İbn Hövqəlin "Sürət-əl Ərz", Əbu-Reyhan Bəruninin "Asar əl-Baqiyyə", İbn Fəzlanın "Səfərnəmə", Ömər Xəyyamın "Novruznamə", Qəzvininin "Əcaib-əl Məxluqat" kimi əsərlərini göstərmək olar. Əsasən, tarixi hadisələr haqqında məlumat verən bu mənbələr etnoqrafiyanın tədqiqat obyektini olan əhalinin dini etiqadları məsələlərinin tədqiqində xüsusi rol oynayır[3].

Orta əsrlərdə Azərbaycanla bir sıra qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələri yaranmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində yaranan dövlətlər xarici ticarəti genişləndirmək məqsədilə diplomatik, iqtisadi və ticari əlaqələr qurmuşdular. Bu əlaqələrin yaranması avropalı səyyahların, tacirlərin, diplomatların Azərbaycana ayaq açmalarına səbəb olmuşdur. Onların əsərlərində, yol qeydlərində Azərbaycanın orta əsr şəhərləri, memarlıq abidələri, əhalinin zəngin adət-ənənələri, qonaqpərvərliyi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Orta əsrlər dövründə Avropa-Səfəvi, Ağqoyunlu dövlətlərinin əlaqələri görkəmli tarixçi alim Yaqub Mahmudlunun tədqiqat fəaliyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Müəllifin "Səyyahlar Azərbaycana gəlir" adlı kitabında Azərbaycanın tarixi keçmişindən məlumat verən Avropa səyyahlarının əsərləri ilə tanış oluruq. Əslən Venesiyadan olan ticarət məqsədilə Şərqi ölkələrini, o cümlədən Azərbaycana gəzən Marko Polo daxil olduğu hər bir şəhərin sənətkarlıq məhsulları və ticarəti ilə maraqlanıb, qeydlər aparmışdır. Marko Polonun səyahətnaməsində Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlinir. O, Təbriz şəhərinin ticarət və sənətkarlığından, bahalı zərxcara və ipək parçalardan, zərgərlik məhsullarından, əhalinin əhəmiyyətli təsərrüfat sahələrindən olan balıqçılığın qədim tarixə malik olmasından bəhs edir. Bundan başqa, Kastiliya krallığından Teymur sarayından göndərilmiş ispaniyalı elçilərdən biri Ryun Qonsales de Klavdixo, əsasən, Təbriz şəhərinin

təsvirini vermişdir. Şəhərin ticarət həyatını təsvir edən səyyah burada sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafına da toxunmuşdur.

Azərbaycanlı müəlliflərin tarixi əsərlərində etnoqrafik məlumatlar az verilməmişdir. Sözü gedən dövrdə yaşayıb-yaradan böyük mütəfəkkirlərimiz Nizami Gəncəvi, Xəqani Şirvani, Məshəti Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və sairələrinin ədəbi-bədii əsərləri də Azərbaycan xalqının etnoqrafik baxımından təsvirini verməyə imkan verir. Xüsusilə ailə məsələləri, adət və ənənələr onların əsərlərində üstünlük təşkil edir.

Bütövlükdə XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə kimi mövcud olmuş Qarabağ xanlığının tarixini əks etdirən “Qarabağnamələr” Azərbaycan xalqının etnik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün mənbədir. “Qarabağnamə” müəlliflərindən biri olan Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu öz əsərinin “Qarabağ vilayətinin torpağı və əyaləti haqqında” fəslində Qarabağın təbii-coğrafi şəraitini təsvir etmiş, suvarma sistemi, əkinçilik və kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi haqqında da məlumatlar vermişdir. Bu diyarın məhsuldar torpaqları, bolsulu çayları, təbii sərvətləri, əvəzsiz ab-havası Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının də diqqətini cəlb etmişdir.

Abasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüستانی-İrəm” əsəri XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixi haqqında yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Qüdsi əsərinin girişində Şirvan və Dağıstanın coğrafiya və etnoqrafiyası haqqında ilk dəfə olaraq geniş elmi analiz verir. A.Bakıxanov elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, tərcümə, hərbi və mülki işlərlə gərgin məşğul olmasına baxmayaraq, etnogenez və etnik tarix məsələsinə o peşəkar mütəxəssis - etnoqraf kimi yanaşmışdır.

Azərbaycan etnoqrafiyasına dair dəyərli informasiya böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Onun komediyaları Azərbaycan məişətini öyrənmək üçün tutarlı mənbə hesab edilə bilər.

Azərbaycanda etnoqrafik məlumatların elmi şəkildə toplanmasına XIX əsrdən başlanılmışdır. Qafqazda yaşayan xalqları öyrənmək məqsədilə XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası burada bir sıra inzibati təşkilat, idarə və cəmiyyətlər, müxtəlif elmi və mədəni müəssisələr təşkil etmişdir. O vaxtlar, əsasən, Qafqazın mərkəzi şəhəri olan Tiflisdə yaradılan həmin idarə və təşkilatlar müxtəlif kitab, məcmuə, jurnal və çap etdirməyə başlamışdır. 1845-ci ildə fəaliyyəti bu gün də davam edən İmperator I Nikolay tərəfindən “Rus Coğrafiya Cəmiyyəti”nin əsası qoyuldu. Cəmiyyətin əsas məqsədi Rusiya və dünyanın müxtəlif ərazilərində coğrafi məlumatları toplamaq və yaymaq, Rusiyanın ucqarlarında, o cümlədən Qafqazda tədqiqat məqsədli ekspedisiyalar təşkil etməkdən ibarət idi. 1845-ci ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin tərkibində K.M.Berin sədrliyi ilə məhz etnoqrafiya bölməsi yaradıldı [21; s.215]. İlk regional bölmələrindən olan Qafqaz bölməsi isə 1950-ci ildə Tiflisdə təsis edildi. Rus Coğrafiya cəmiyyətinin Qafqaz bölməsinin “Qeydlər”i (1852-1913) (*Записки Кавказского отдела*

Императорского русского географического общества) və “Xəbərlər”i (1872-1917) (*Известия Кавказский отдел Императорского русского географического общества*) dərc edilmişdir ki, burada Azərbaycan və digər millətlərdən olan müəlliflərin Qafqaz xalqları ilə yanaşı, azərbaycanlıların da təsərrüfat həyatı, maddi-mədəniyyəti, sənətkarlığı, ictimai quruluşu və ailə-məişətindən bəhs edən məqalələri dərc olunmuşdur. XX əsrə qədər Azərbaycanın etnoqrafik baxımından öyrənilməsi əsasən rus tədqiqatçılarının adı ilə bağlıdır. 1836-cı ildə Sankt-Petburq şəhərində “Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях” adlı çoxcildli məqalələr toplusu nəşr edilməyə başlandı. Nəşrin III və IV cildlərində Azərbaycana həsr olunmuş məqalələr toplanmışdır. Burada Vasiliy Lekqobitovun, Dmitri Zubarevin, Aleksandr Yanovskinin, V.Qriqoryevin və N.Florovskinin Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü üzrə materialları nəşr edilib. Məqalələrdə müəlliflər Azərbaycan əhalisinin əsas etibarilə azərbaycanlılardan (tatar adlandırılır) ibarət olduğunu qeyd edirlər, o cümlədən burada yaşayan etnik qruplardan - talışlar, kürdlər, tatlardan və s. bəhs edirlər. Burada həmçinin Azərbaycan dili məsələlərinə də toxunulur. Azərbaycan dilini türk dillərinin cənub-qərb qolu olan “çığatay dil qrupuna” aid edirlər. Bundan başqa, ayrı-ayrı müəlliflərin - Platon Zubovun, Orest Yevetskinin, Yuliy Qaqemeysterin, İvan Serebryakovun, İvan Şopenin və s. əsərlərində Azərbaycan etnoqrafiyasının ayrı-ayrı məsələləri işıqlandırılmışdır [16].

Nəşri Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən, 1881-ci ildən başlayıb 1929-cu ilə qədər davam edən, 46 cildə çıxan “Qafqaz əraziləri və xalqlarına dair materiallar toplusu”nda (СМОМПИК) dərc olunmuş materiallar daha çox tarixə, arxeologiyaya, coğrafiyaya, etnoqrafiyaya, əhalinin təsərrüfat və peşə məşğuliyyətinə, dini etiqadlarına, folklorla, təbiət təsvirlərinə, fauna və flora, təhsil və tərbiyə məsələlərinə həsr olunub. Ölkəşünaslıq xarakteri daşıyan məcmuədə Azərbaycandan ziyalılar tərəfindən də Azərbaycan etnoqrafiyasına dair materiallar dərc olunmuşdur. Məcmuədəki məqalələrin 190-ı etnoqrafiyaya həsr olunub ki, onların içində N.Kolaşev, N.Qriqoryev, İ.Davidbekov, H.Bağirov, Q.İzraelov, M.Vəzirov, R.Əfəndiyev, L.Pasxalov, Q.Çursin, S.Qabiyev, M.Əfəndiyev, F.Sultanov və s. müəlliflərin Azərbaycanda yaşayan xalqların həyat tərzini, yaşayış yerləri, toy adətləri, dini etiqadları haqqında məqalələr öz yerini almışdır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanla bağlı bir sıra məqalələr erməni müəllifləri tərəfindən qələmə alınıb, lakin bu materiallarda faktlar saxtalaşdırılıb, məqalələrin libasına erməni libası geyindirilib[4, s.10]. Topludan istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə tanınmış filoloq-alim Əmin Əfəndiyevin 1998-ci ildə izahlı biblioqrafik göstərici hazırlayıb çap etdirmişdir. Göstəricidə toplusunun bütün cildlərində çap olunmuş materialların adı və qısa məzmunu ilə tanış olmaq imkanı yaradılmışdır. Sonda verilən müəllif, sərəlvhə və mövzular üzrə köməkçi göstəricilər vəsait üzrə axtarışı asanlaşdırır. Göstəricini üstün edən

cəhətlərdən biri də toplusunun hər bir cildinin hansı kitabxana və arxivlərdə saxlanıldığını göstərən cədvəlin tərtib edilib əlavə edilməsidir.

Azərbaycan etnoqrafiyasının ilkin sənəd mənbələri sırasına knyaz Vorontsovun təşəbbüsü ilə yaradılan və Qafqazda ilk rusdilli qəzet olan “Qafqaz” qəzetidir. Qəzet 1846-1901 illər arasında dərc edilmişdir. Qəzetin səhifələrində dərc edilən müxtəlif məzmunlu məqalələr sırasında xeyli sayda etnoqrafik materiallara rast gəlmək olur. A.S.Xaxanovun “Etnoqrafiçeskiy obozrenie” jurnalında nəşr etdirdiyi “Qafqaz qəzetində çıxan etnoqrafiyaya dair məqalələrin göstəricisi”nə nəzər saldıqda qəzetdə Azərbaycan etnoqrafik mənzərəsini canlandıran xeyli sayda materiallara rast gəlinir. “Şamaxı indiki dövrdə”, “Kürdlər”, “Şamaxı sənayesi”, “Çar-Balakən camaatı”, xalq təbabətindən bəhs edən “Lənkəranın isti sualrı”, “Naxçıvanın duz dağları” adlı məqalələr yer alıb. Bundan başqa, İskəndər bəy Hacımskinin Qubalı Fətəli xan, Abasqulu Ağa Bakıxanovun Qafqaz əhalisi, Cəmil Cavanşir Qarabağının Qarabağ və s. haqqında yazdıqları məqalələrə rast gəlmək olur [22, 23].

XIX əsrin sonlarına Tiflisdə dərc olunan dərgilər sırasında “Qafqaz xəbərləri” elmi-bədii jurnalın da adını çəkmək olar. 1900-1905-ci illər ərzində cəmi 40 nömrəsi çıxan jurnalda ədəbi-bədii məzmunlu materiallarla yanaşı, etnoqrafik oçerklər də yer almışdır. P.Basixin “Qafqazda alman koloniyaları” məqaləsində 1819-cu ilin yazında Yelizavetpol dairəsində iki alman koloniyası, Yelenendorf və Annenfeld yaradılması və kolonistlərin həyat şəraiti haqqında, V.Masalski “Qafqaz və onun sənayesi” adlı məqaləsində isə Qafqazda sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafından bəhs edərəkən Bakı və Şamaxıda ipəkçilik, və Bakıda çıxarılan neftin hasili və emalı, Naxçıvan qəzasında yetişdirilən ərik sortları haqqında məlumat verir.

XX əsrdə Azərbaycanın etnoqrafik baxımdan öyrənilməsini Azərbaycanda etnoqrafiya elminin inkişaf tarixini tədqiq edən tədqiqatçılar şərti olaraq üç mərhələyə bölürlər [5, s.7]. Birinci mərhələ 1901-1917-ci illəri əhatə edir. Bu dövrün mənbələrini ayrı-ayrı müəlliflərin nəşrlərində: dövrü nəşrlərdə və mətbuat səhifələrində rast gəlinən materiallar təşkil edir. Əsərləri Azərbaycan etnoqrafiyası ilə bağlı olan və fəaliyyəti əsasən çar hökumət orqanlarının müstəmləkəçilik məqsədlərinə və vergi siyasətinə xidmət edən müəlliflərdən Qafqazşünas S.Anisimovun, «Кавказ», Y.Novoselovun «Кавказ», Araksinin “Закавказье”, N.Andreyevin «Иллюстративный путеводитель по Кавказу», Y.Veydembaumun «Очерк этнографии Кавказского края», N.Dinnikin “Каспийское побережье Кавказа и Закавказская область”, N.Karakaşın “За Кавказским хребтом. Очерки природы и быта”, Y.Markovun “Очерки Кавказа: Картины кавказской жизни, природы и истории”, İ.Kanadeyevin “Очерки Закавказской жизни”, P.Nadejdin “Каспийский край. Природа и люди”, Q.Çursinin “Очерки по этнологии Кавказа”, Y.Çemodanov-Uslalın “Кавказ и Закавказье”, İ.Seqalın “Крестьянское землевладение в Закавказье” əsərlərini göstərmək olar. Bundan başqa, “Qafqazşünaslıq, tarix və etnologiya”

(1901), “Yelizavrtpol quberniyasının 1910-cu il üçün yaddaş kitabı” (1910), “Zaqafqaziya dair statistik məlumatlar məcmuəsi” kitablarında Azərbaycan ərazisi və onun əhalisi haqqında qiymətli materiallar vardır. Azərbaycan xalqının etnogenezi prosesində iştirak edən skiflərin Azərbaycana gəlməsindən bəhs edən M.Latışev və V.Smolinin “Известия древних писателей греческих и латинских о Скифи на Кавказе” (1906), Qafqaz hərbi dairəsi hərbi topoqrafiya şöbəsi tərəfindən tərtib edilmiş və çap olunmuş “Qafqaz diyarının etnoqrafik xəritəsi” (1909) adlı nəşrləri göstərmək olar.

Təbiət elmləri, antropologiya və etnoqrafiya sevənlərin cəmiyyətinin antropologiya şöbəsinin orqanı olan “Rus antropologiya jurnalı”nda çap edilən bir sıra məqalə Azərbaycanda yaşayan tatarların, yaşadığı bölgə və yaşayış məskənləri təsərrüfat məşğuliyyəti haqqında məlumat verilir. Burada yaşayan dağ yəhudilərinin dilinin tat dili olduğu qeyd edilir, dinlərinin isə qriqoryan məzhəbi olduğu göstərilir. A.İvanovskinin “Yezidlər” adlı məqaləsində bu xalqın dili kürd dilidir və heç kəsə məlum olmayan bir dinə sitayiş etdiklərindən bəhs edir.

1917-ci il inqilabdan sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. Hələ ilk günlərdən başlayaraq ölkədə etnoqrafik tədqiqat və ölkəşünaslığın inkişafı ilə bağlı işlər görülməyə başlandı. 1919-1920-ci illərdə yaradılan BDU-nun şərq fakültəsi, Xalq Maarif Komissarlığının Muzey-ekskursiya şöbəsinin fəaliyyəti etnoqrafik tədqiqatların aparılması ilə məşğul olurdu. Bununla XX əsrdə Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsinin ikinci mərhələsi başlanır. Azərbaycan etnoqrafiya elminin ilkin addımlar atdığı dövrün görkəmli nümayəndəsi Yusif Vəzir Çəmənzmənlidir. Qadağan olunduğu üçün yalnız elmi arxivlərdə saxlanılan Məhəmməd Həsən Vəliyevin (Baharlı) Bakıda rus dilində nəşr edilmiş “Azərbaycan” kitabında Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, təbiəti və iqtisadiyyatı haqqında məlumat verir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1923-cü ildə elmi tədqiqat müəssisəsi olan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin və onun tarix-etnoqrafiya bölməsinin təsis edilməsi ilə Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsində böyük işlər aparılmağa başlandı. Bu dövr Azərbaycan etnoqrafiyası tarixində xüsusi bir dövr hesab olunur. 1923-cü ildən 1929-cu ilədək, ATTC bazası əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu yaradılanadək aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi bir sıra nəşrlər meydana gəldi. Azərbaycan xalqının etnik tərkibinin tarixi faktlarla tədqiq olunan R.İsmayılovun “Azərbaycan tarixi” (1923), talışların məşğuliyyəti, adət-ənənəsi, mədəniyyəti və tarixi abidələrinin tədqiqinə həsr edilmiş V.Ryuminin “Талышский край. Ленкоран” (1923), Lənkərana səfəri zamanı talışların etnoqrafiyasına dair xeyli material toplamış B.Millerin “Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925” adlı kitabları Sovet hakimiyyətinin yarandığı illərdə Azərbaycan etnoqrafiyası üzrə meydana gələn ilkin sənədlərdəndir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin yarandığı ildən

onu “Xəbərləri” və “Əsərləri” də təsis edildi və bu dövrü və ardı davam edən nəşrlərin səhifələrində Azərbaycan etnoqrafiyasını tədqiq edən İ.Mesininovun, V.Qordilyevskinin, A.Qubaydulinin, ilk milli etnoqraf kadrlardan Ə.Ələkbərovun, D.Şərifovun, A.Qaraqaşlının xeyli sayda səmərəli elmi məqalələrinə, əsərlərinə rəsr gəlinir. 1932-ci ildə Azərbaycan DƏTİ əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildi, 1935-ci ilin oktyabrında şöbə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevrildi. Artıq etnoqrafik tədqiqat sahələri genişlənir, etnoqrafik araşdırmalar yeni forma və məzmun kəsb edir və ixtisaslı alimlər yetişdirməyə başlamışdır. Beləliklə, keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyan Azərbaycan etnoqrafiya elmi ilə yanaşı, onun sənəd-informasiya kütləsi də yeni şəkildə formalaşmağa başladı.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnoqrafiya elminin ilkin sənəd mənbələri hələ indiyədək heç bir tədqiqat işinin obyektı olmamışdır. Yalnız bu mənbələrin tədqiqinə Azərbaycan etnoqrafiyası və folkloru üzrə aparılan tədqiqatlarda rast gəlinir ki, bu da Azərbaycan etnoqrafiyası üzrə sənəd kütləsini tamlıqla əhatə etmir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; 5 fevral 2008-ci il//Azərbaycan.-2008.- 6 fevral.- S. 3.
2. //Azərbaycan.-2012.- 27 aprel.- S. 1.
3. Dadaşzadə, M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti: tarixi-etnoqrafik tədqiqat /Red. T.Bünyadov. - Bakı: Elm, 1985. - 212 s.
4. Əfəndiyev, Ə. Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu: izahlı bibliografiya.- Bakı: Qartal, 1998.- 217 s.
5. Əliyeva, S. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda etnoqrafiya elminin inkişafı (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat): tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 07.00.07 / AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu.Bakı, 2001.- 169 s.
6. Əsədova, Ə.“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı etnoqrafik mənbə kimi. tarix e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoferatı : 07.00.07 /AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. Bakı, 2010.- 24 s.
7. Herodot. Tarix: 9 kitabda /Herodot; tərc. ed. P. Xəlilov; red.: A.Bağirov; rəs.: S.Şatıkov Bakı: Azər nəşr, 1998.- 329 s
8. Hüseynov, Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi /elmi red. Y.M.Mahmudov; rəy. K.K.Şükürov, Z.H.Bayramov.- Bakı: Elm, 2007. - 216 s
9. Təhmasib, M. Azərbaycan xalq dastanları orta əsrlər /M.H.Təhmasib ; red. H.Araslı ; AzSSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu Bakı: Elm, 1972.- 397 s., S.21
10. Veysəlova, V. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi: tarix e.n.a.dər al. üçün təq. ed. dis-nın avtoferatı: 07.00.07 /AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. – Bakı, 2010.- 24 s.

11. Анисимов, С. Кавказ: научно-популярный очерк.- Москва, 1916.- 160 с.
12. Вейдембаум, Я. Очерк этнографии Кавказского края //Весь Кавказ (Иллюстрированный справочно-литературный сборник). Тифлиси, 1903, С. 93—109.
13. Динник, Н. Я. Каспийское побережье Кавказа и Закаспийская область //Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества, 1909, т. 19, в.4
14. Канадпев, И.К. Очерки Закавказской жизни.- Том I. СПб., 1902. - 97 с.
15. Каракаш, Н. За Кавказским хребтом. Очерки природы и быта. СПб.: издание редакции журнала «Родник», 1904.- 128 с.
16. Керимов, Э. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей (XVIII-XIX).-Баку, 1985.-125с.
17. Марков, Е. Очерки Кавказа: Картины кавказской жизни, природы и истории. С одной акварелью, 310 картинами и рисунками. Издание второе. Спб.- М., издание Товарищества М.О.Вольф, 1904. - 591 с.
18. Надеждин, П.П. Кавказский край природа и люди.- Тула, 1901.- 520 с.
19. Сегаль, И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлиси, 1912, 153 с.
20. Страбон. География/Пер., ст. и комм. Г.А.Стратановского; Под общ. ред. С.Л.Утченко. - М.: Наука, 1964. - 944 с
21. Токарев, С.А. История русской этнографии. Москва: Наука, 1966.-454 с.
22. Хаханов, А. Указатель этнографических статей и заметок в кавказских изданиях от начала их существования. (1854-1861 гг.). //Этнографической обозрение.-Кн.16.-1893.-№ 1.-С. 210-214.
23. Хаханов, А. Указатель этнографических статей и заметок в Кавказских изданиях от начала их существования //Этнограф, обозрение.- 1892.- Кн. 13-14.- № 2-3.- С.84-95.
24. Чурсин, Г.Ф.Очерки по этнологии Кавказа. Тифлиси: типография К.П. Козловского, 1913. -189 с.